

el-Farık beyne'd-dâd ve'z-zâ' (Dimaşk 2004); İbn Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. İsmâil el-Makdisî, *eż-Zâ'* (Dimaşk 2004); Ömer b. Reslân el-Bulkînî, *Kaṭrî's-seyl fi emri'l-ḥayl* (Dimaşk 2005); Ebû Amr ed-Dânî, *et-Tehzîb limâ teferrede bihi küllü kâri'in (vâhidin) mine'l-kurrâ'i's-seb'a* (Dimaşk 2005); Ebû Amr ed-Dânî, *el-Farık beyne'd-dâd ve'z-zâ'* (Dimaşk 2006); Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyşîr fi'l-kırâ'âti's-seb'a* (Kahire 1429/2008; Riyâd 1432/2011); Muhammed b. Ebû Nasr el-Kirmânî, *Kırâ'e-tü'l-Kisâ'i* (Dimaşk 2005); İsmâil b. Halef es-Sarakustî, *el-İktifâ' fi'l-kırâ'âti's-seb'ati'l-meşhûre* (Dimaşk 2005); Ali b. Abdülkâdir Taberî, *Fevâ'idü'n-neyl bi-fezâ'ili'l-ḥayl* (Dimaşk 2005); Ebû Bekir Muhammed İbn'ü's-Sâbûnî el-İşbîlî, *Ma'rîfetü'l-farık beyne'z-zâ' ve'd-dâd* (Dimaşk 2005); Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-azîm* (Dimaşk 2006); Ebü'l-Kâsım Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Miftâḥ fi ihtilâfi'l-kurrâ'i's-seb'ati'l-meşhûrin* (Dimaşk 2006).

BİBLİYOGRAFYA :

Sabah Nûrî el-Merzûk, *Mu'cem'ül-mü'el-lifin ve'l-küttâbi'l-İrâkıyyîn: 1970-2000*, Bağdad 2002, II, 144-152; Ekrem el-Meşhedânî, *Ta'ziye bi-vefâti Ḥâtîm Şâlih ed-Dâmin*, http://www.albasrah.net/pages/mod.php?mod=art&page=../ar_articles_2013/0213/akram_180213.htm (13.03.2014); "Şeyhüne'l-luğavî en-naḥvî el-kebir el-üstâz ed-duktûr Ḥâtîm Şâlih ed-Dâmin", <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=138398> (13.03.2014); "es-Sîretü'l-İlmiyye li'l-üstâz ed-duktûr Ḥâtîm Şâlih ed-Dâmin", <http://almajidcenter.org/ar/page.php?pid=pr-hatem-al-damen> (13.03.2014).



MEHMET YAVUZ

DÂMOLLA, Abdülaziz Cengizhan

(عبد العزيز جنگيز خان داملا)

(1906-1952)

Doğu Türkistanlı âlim,
tarihçi ve edebiyatçı.

Doğu Türkistan'ın Korla ili Bûgür ilçesinde doğdu. Uygur toplumunun XX. yüzyılın ilk yarısında yetiştirdiği önemli ilim adamlarından biridir. Babası Molla Hoşur Dâmol-la Hacı, Bûgür yöresi kadısıydı. Abdülaziz ilk eğitimini babasından ve bölgedeki diğer âlimlerden aldı; Kuçar'daki Musayîf Dâmol-la'nın ilim halkasına katıldı. Daha sonra Kâşgar'da Hanlık Medrese'de okudu ve mezun olunca o bölgede âlimler için kullanılan Dâmol-la unvanını aldı. 1925'te Hint alt kıtasındaki Diyûbend Medresesi'nde tahsilini sürdürdü. 1926 yılının sonlarına doğru Mısır'a gitti. 1927'de kabul edildiği

Ezher Üniversitesi'nin İslâm Hukuku ve Tarihi Bölümü'nden 1934'te mezun oldu. Ardından I. Fuâd Üniversitesi'ne girdi. 1939'da buradaki öğrenimini tamamlayınca Arabistan'a geçti. Arabistan'da, Kumul halk ayaklanmasının ordu kumandanlığı-nı yapan sürgündeki Mahmud Muhitî ile buluşup onunla birlikte Japonya'ya gitti. Japonya'daki siyasî temaslarının ardından Pekin'e, daha sonra Milliyetçi Çin hükümetinin merkezi Nanjing'e ulaştı. Aynı yıl Milliyetçi Çin hükümetince Mısır'la diplomatik görüşmeler için elçi olarak görevlendirildi. Kısa süren diplomatik görevinin ardından 1947'de ülkesine döndü.

Abdülaziz Cengizhan'ın ülkesine geliş sırasında Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını elinde tutan Milliyetçi Çin hükümetiyle Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki üç ili kontrolünde bulunduran millî hükümet barış antlaşması yapmış, neticede ortak bir hükümet kurulmuştu. Cengizhan bu hükümet tarafından Urumçî'ye çağırıldı ve İçişleri Bakanlığı'nda şube müdürlüğüne tayin edildi. Ardından hükümetin himayesinde kurulan, başkanlığına İsa Yusuf Alptekin'in yürüttüğü Üç Prensipliler Gençler Teşkilâtı'nın başkan yardımcılığına getirildi. Bir süre dönemin en önemli süreli yayınlarından olan *Altay* dergisinin baş editör yardımcılığı görevini yürüttü. Üç vilâyet hükümetiyle Çin hükümeti arasındaki ilişkiler bozulunca hükümetin taşra teşkilâtını yeniden yapılandırmak amacıyla Doğu Türkistan'ın güney bölgesine gönderilen heyetin başkanlığını üstlendi. Bu vesileyle çeşitli bölgelerdeki idarî ve dinî yapının islah edilmesi hususunda önemli girişimlerde bulundu. Dönüşte Üç Prensipliler Gençler Teşkilâtı'nın başkanlığına getirildi. Aynı yıl Milliyetçi Çin hükümeti millî kurultayına Bûgür vekili sıfatıyla katıldı. Kurultayın ardından Doğu Türkistan eyaletinin Diyanet İşleri başkanlığına tayin edildi. Bu süreçte bölgede hızla yayılan komünizm propagandasına karşı mücadele etti. 1949'da bölge komünist Çin tarafından işgal edilince İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve diğer hükümet üyeleriyle birlikte Hindistan'a gitmek istediyse de sınırı geçemeyip Yarkent'e dönmek zorunda kaldı. Ardından yakalanıp Kâşgar'a getirildi ve birkaç ay Kâşgar'da din adamlarını dönüştürme projesi kapsamında düzenlenen kurslara sokuldu. Daha sonra tutuklanarak Urumçî'ye götürüldü ve 1952 yılının sonunda idam edildi. Bazı kaynaklarda 1951 Şubatında idam edildiği belirtilir.

Hindistan, Hicaz ve Mısır gibi merkezlere yaptığı yolculuklar Abdülaziz

Cengizhan'ın ilmî ve fikrî hayatında derin izler bırakmıştır. Özellikle Hindistan'da iken Kâdiyânîler'e karşı yazdığı *Tiğ Türkânî fi ber Cîger Kâdiyânî* adlı Farsça eser Hint alt kıtasında Ehl-i sünnet çevrelerince takdir edilmiştir. Mısır'da I. Fuâd Üniversitesi'ndeki öğrenciliği sırasında Kahire'de Çinli öğrencilerin yaptığı komünizm propagandalarına karşı konuşmalar yapmış, yazılar yazmış, manzum eserlerini Mısır'da kaleme almıştır. Mısır şairlerinden Ali Muhammed Şa'lân es-Sâvî ile dostluk kurmuş, Şa'lân, Cengizhan'ın *Türkistân el-ḥâlîde* adlı eserini okumuş ve bunun Türkistan tarihi için büyük önem taşıdığını yazmış, yine Mısır'da müfessir Tantâvî Cevherî, Himalaya dağlarının ötesinden gelen Cengizhan'ın ilmî kabiliyetinden ve ahlâkından hayranlıkla bahsetmiştir. Ezher Üniversitesi'nde düzenlenen, birçok devlet adamının katıldığı toplantıda Abdülaziz Cengizhan'ın Kral Faruk tarafından takdir edildiği ve kendisine Cengizhan lakabının onun tarafından verildiği belirtilir. Ancak bazı arkadaşları bu lakabı kendisinin seçtiğini söylemiştir.

Urumçî'de bulunduğu sıralarda Dârülmualimîn'de İslâm tarihi ve dinî ilimler alanında ders veren Abdülaziz Cengizhan, İhvân-ı Müslimîn'in çalışmalarından etkilenmiş ve onların yöntemlerini benimsemiştir. Doğu Türkistan'da yürüttüğü faaliyetlerde yenilikçi çevrelerin yanında yer almış, bölgede yaygın olan bid'atlara ve Ehl-i sünnet dışı oluşumlara karşı mücadeleye vermiştir. Eserleri incelendiğinde onun dinî ilimler yanında edebiyat, tarih ve coğrafya gibi alanlarda da uzman olduğu anlaşılır. Uzun yıllar ülkesinden uzakta yaşadığı için vatan mefhumuna sıkça vurgu yapan Cengizhan, *Türkistân: Kalbü Âsyâ* adlı eserinin mukaddimesinde insanın bütün hayatını kuşatması gereken en önemli iki şeyden birinin dinî, diğerinin vatanî görev olduğunu ifade eder. Türkistan tarihi hakkında bir eser ortaya koyabildiği takdirde Allah'ı ve İslâm ümmetini memnun edebileceğini söylemesi de bu duygunun etkisiyledir. Ona göre İslâm tarihinden ayrı bir Türk tarihi düşünülemez gibi Türk tarihinden ayrı bir İslâm tarihi de düşünülemez. Zira olaylar bu iki tarihin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir.

Eserleri. 1. *Tiğ Türkânî fi ber Cîger Kâdiyânî*. Kâdiyânîlik inancına karşı 1935'te yazılmış Farsça manzum eserdir. 2. *Uygur Sarfı*. Uygur dili morfolojisini sistemleştirmek amacıyla yazılan bir eserdir (Kahire 1939). Ancak eserin daha önce Uygur dili grameriyle birlikte

Kâşgar'da yayımlandığı ve yeni açılan okullarda ders kitabı olarak okutulduğu da zikredilmektedir. **3. Şavtü'l-viddân ve'l-ḥanîn ilâ Türkistân.** Vatan sevgisine dair kasidelerinden oluşmaktadır (Kahire 1944; Pakistan 1984, yukarıdaki eserle birlikte; Kahire 2010). **4. Türkistân: Ḳalbü Âsyâ.** Eserde Türkistan coğrafyasında cereyan eden büyük tarihî olaylardan ve kurulan devletlerden bahsedilmektedir (Kahire 1945; Pakistan 1984). **5. Türkistân el-ḥâlîde.** İki ciltten meydana gelen eserin Türkistan tarihine dair kapsamlı bir kaynak olduğu, ancak âkıbetine dair bilgi bulunmadığı belirtilmektedir. Müellifin bunların dışında *Kur'ân-ı Kerim'in Uygurca Tercümesi*, *Hür Türkistan*, *Büyük Türkistan*, *Güzel Türkistan*, *Türkçe Tecvid*, *Uygur Dili Grameri*, *Türkistan'da İslâmiyet* ve *Türk Edebiyatı Tarihi* gibi Arapça ve Uygurca eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülaziz Cengizhan, *Şavtü'l-viddân ve'l-ḥanîn ilâ Türkistân*, Kahire 1944, tür.yer.; a.mlf., *Türkistân: Ḳalbü Âsyâ*, Kahire 2010, Mukaddime, s. 6; İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan Seyit* – Yalkun Ruzi, *Memtillî Efendi*, Urumçî 1997, s. 98-100; Şerif Niyaz Huştar, *Şinjang'ning Yekinki Zaman Tarihida Ötken Şehisler*, Urumçî 2003, s. 262-264; Abdurrahman Cemâl Kâşgarî, *Ḳavâ'idü'l-luğatî'l-Uygûriyye*, Kahire 2010, s. 268-271; Hevir Tömür, "Altay Neşriyatı ve Başka İşlar Toğrisida Eslime", *Şincang Tarih Matiryaliri*, sy. 11, Urumçî 1983, s. 69, 171; Rahmetullah Ahmed Rahmetî, "Abdül'aziz Cengizhân", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V/20, İstanbul 1988, s. 1-3; Muhammed Allahverdi, "Zikreyâtü's-Şeyḫ Muḥammed Emîn İslâmî", a.e., s. 4-5; Ablimit Mahsum, "Abliz Hoşur- Cengizhan'ning Kiskiçe Tercimihali", *Bayiñgulin Tarih Matiryalliri*, sy. 1, Doğu Türkistan 1990, s. 74-78; Abdulcelil Turan, "Doğu Türkistanlı Din Bilgini, Tarihçi ve Şâir Abdülaziz Cengizhan Damolla", *Gökbaýrak*, sy. 75, Kayseri 2007, s. 9-12; a.mlf., "el-Edîb et-Türkistânî 'Abdül'aziz Cengizhân", <http://www.asiaalwsta.com/charDetails.asp?CharId=12506&03.05.2014>.



NUR AHMET KURBAN

DÂMOLLA, Abdülkâdir (عبد القادر داملا)

Abdülkâdir b. Abdilvâris
Dâmolla el-Kâşgarî
(1862-1924)

Doğu Türkistanlı âlim,
eğitimci ve şair.

Kâşgar'da Artuç ve Meşhed sınırındaki Bağırık mahallesinde doğdu. Doğumuyla ilgili öne sürülen 1881 yılı tarihen mümkün görünmemektedir (İlku, s. 135). Oğlu Abdülaziz Mahsum'a dayandırılan 1854,

1855 ve bazı kaynaklardaki 1870 tarihleri de hatalı olmalıdır (*Edeb Açkuci*, neşredenin girişi, s. 4; İlku, s. 398; Abdüşükür Muhammedemin, s. 434). Kâşgarî, Azîzî ve Artuçî nisbeleriyle anılır. "Büyük hoca" anlamındaki Dâmolla lakabıyla şöhret bulmuş, şiirlerinde "Gâzî" mahlasını kullanmıştır. İlk öğrenimini Sultâniye Medresesi'nde tamamladı, küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. Kâşgar'daki Hanlık Medresesi'nde başladığı İslâmî ilimler tahsilini Buhara, Hokand ve Taşkent'te sürdürdü. Taşkent'te Kükeltaş ve Buhara'daki Abdülaziz Han medreselerinde İslâmî ilimler yanında edebiyat, tarih, coğrafya ve matematik okudu. Farsça ve Urduca öğrendi. Rızâeddin Fahreddin, Ahmed Ferîdî Abbas ve Mûsâ Cârullah ile sınıf arkadaşlarıydı. Hocaları arasında Mevlânâ Abdürrezzâk, Buhara Müftüsü Dâmolla İvaz Efendi ve Hokand Şeyhülislâmî Dâmolla Uluğhan Törem gibi isimler vardır.

Tahsil hayatının ardından memleketi Kâşgar'a dönen Dâmolla burada hurafelerin ve tefrikanın yaygın olduğu olumsuz bir tablo ile karşılaştı. Ona göre bu durumun sebebi ilköğretim müfredatının yetersizliği ve din eğitimindeki metotsuzluktu. Buhara'daki öğrencilik yıllarında Cedîcilik'ten etkilenerek ıslah faaliyetlerine ilköğretim müfredatına müdahale etmekle başladı. Önceleri camilere bitişik okullarda Arapça ve Farsça olarak sadece dinî ilimlerin okutulduğu Kadîmcilik denilen usulün yerine Cedîcilik usulünü getirdi; bu konuda Çin Türkistanı'nda ilk fetva veren âlim oldu (İlku, s. 135). İlköğretim müfredatına pozitif bilimleri dahil etti. Eski usulde bulunmayan sınav sistemini getirdi. Eğitim dilini ve o güne kadar Arapça okunan hutbeleri ana dili olan Uygurca'ya çevirdi. Dâmolla, "Zaman âgâhlık zamanıdır, gaflet değil; ilim irfan devridir, cehalet değil; gayret vaktidir, tembellik değil" sözleriyle özetlediği yenilikçi eğitim hareketini başta cami ve medreseler olmak üzere hemen her yerde anlattı. Yıllarca eski usule alışan ve usul-i cedîdi benimsemekte zorluk çeken halkı, şeriatın emrettiği miras taksiminin matematik bilmeden yapılamayacağı gibi istidlâllerle ikna etmeyi başardı. Kâşgar'daki Lay Peştak Camii'nde vaazlarıyla ve Abdüveli Medresesi'nde okuttuğu derslerle öğrenim seferberliğini başlattı. Kâşgar'ın en büyük camisi olan İdgâh'ta halka açık ikindi sohbetleri ve din adamlarına yönelik ihtisas dersleriyle bir bakıma usul-i cedîdin alt yapısını oluşturarak geleceğin öğretmen ve yöneticilerini yetiştirdi. Öğrencileri



Abdülkâdir
Dâmolla

arasında 1933'te Kâşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin başbakanı Sâbit Dâmolla, Abdücelil Dâmolla ve şair Mehmet Ali Tevfik gibi isimler de vardır.

Doğu Türkistan'da Dâmolla'nın teşviğiyle açılan okulların ilki 1885 yılında Artuç'un İksak köyünde öğretime başlayan Hüseyiniye Mektebi'dir. 1907'de aynı yerde yine ilk defa öğretmen okulu faaliyete geçti. Habibzâde Ahmed Kemal İlku'un başkanlığında İstanbul'dan gelen öğretmenler burada hocalık yaptı (İlku, s. 102). Öncülük ettiği okullarda bilfiil öğretmenlik ve idarecilik görevleri de üstlenen Dâmolla bu okulların temel ders kitaplarını da yazdı. Kız öğrenciler için ayrı okullar açtı. Hayır severlerin desteğiyle 1910'da Kâşgar'da Matbaa-i Nûr'u kurdu. Ancak 1914'te hükümet bu eğitim kurumlarının tamamını kapattı. İstanbul'dan getirilen öğretmenlerin bir kısmı sınır dışı edilirken bir kısmı tutuklandı. Bu sıkıntılı dönemde Dâmolla 1918'de Taşkent, Ufa, Kazan, Ural, Türkiye ve Mısır üzerinden hac yolculuğuna çıktı; Hicaz'daki İslâm âlimleriyle görüşüp fikir alışverişinde bulundu. Bu uzun seyahatin ardından siyasî havanın yumuşaması üzerine memleketine döndü ve Kâşgar müftüsü oldu. Öğretim ve telif faaliyetlerini sürdürürken 14 Ağustos 1924'te bir suikast sonucu şehit edildi. Bu olay dünya müslümanları arasında büyük infial uyandırdı. Hakkında yazılan farklı dillerdeki meşhur bir kitap hacmine ulaşmıştır. Bunlar arasında Kutluk Şevkî'nin "vâ hasretâ", Mehmet Ali Tevfik'in "okudu aştı" meşhurluğuyla Rızâeddin Fahreddin'in *İslâm Mecellesi*'ndeki makalesi meşhurdur. O sırada tahsil için Hindistan'da bulunan oğlu Abdülaziz Mahsum, Kâşgar'a dönerek katilin yargılanması için dava açıtsa da bir sonuç alamadı. Kendisi de 1928-1980 yıllarında aralıklarla kırk yıl hapis hayatı yaşadı. Ceza kamplarının ağır çalışma şartlarında geçen ömrü 1982'de şüpheli bir tren kazasıyla sona erdi.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Çin coğrafyasında üç temel eğitim